

6. Алымов А. Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанлары «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис-1983. 120.б.
7. Андреев-Кривич С.А. Лермонтов. Вопросы творчества и биографии. Изд. Акад. Наук СССР, М., 1954, стр. 107-115.
8. Алымов А. Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанлары «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис-1983. 120.б.
9. Короглы Х. «Шасанем и Гариб, народный дастан», М., 1955, стр. 91-93.
10. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дөретпелери. Нөкис «Билим» баспасы 1996. 282. б.

РЕЗЮМЕ. Қарақалпақ халқ достонининг «Ошиқ Гариб» асарининг келиб чиқиши ва тарихий манбалари ўрганилади. «Ошиқ Гариб» достонининг эволюцияси Ўрта Осиё ва Балқан халқ вариантларини қиёслаш йўли билан ўрганилади.

РЕЗЮМЕ. Изучены происхождение и исторические источники каракалпакского народного эпоса «Гарип-Ашик». Эволюция эпоса «Гарип-Ашик» изучается путем сравнения среднеазиатского и балканского народных вариантов.

SUMMARY. The origin and historical sources of the Karakalpak folk epic "Garip-Ashik" are studied. The evolution of the epic "Garip-Ashik" is studied by comparing the Central Asian and Balkan folk versions.

ОРАЗБАЙ СӘТБАЕВТЫҢ ҚОСЫҚЛАРЫНДА ҰАТАН, ТУҰЫЛҒАН ЖЕР ХӘМ ЕЛ-ЖУРТ ХАҚҚЫНДАҒЫ КЕШИРМЕЛЕРИ

С.У.Файзуллаева – оқытыўшы

*Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәденият институты
Нөкис филиалы*

Таянч сўзлар: лирик кечинма, поэзия, лирик қахрамон, шеър, ички форма.

Ключевые слова: лирическое возбуждение, поэзия, лирический герой, стихотворение, внутренняя форма.

Key words: lyrical excitement, poetry, lyrical hero, poem, inner form.

Хәр бир көркем сөз дөретиўшиси, шайыр яки жазыўшы дәслепки хәўескер пайытында-ақ, көркем шығарма дөретиўдеги ең туңғыш темасы оның туўылған жерине, Ана Ұатанына болған сүйиспеншилигинен басланады. Бул оның дөретиўшилик мәжбүриятынан емес, ал туўылған жердиң инсан кеўлине бағышлайтуғын жыллы сезимлери, сүйиўшилигинен пайда болатуғын кеширмелери негизинде тәбийий жүзеге шығады. Белгили сөз устасы, шайыр Дж.Байрон (1788-1824) «Ким өз журтын сүймесе, ол хеш нәрсени сүйе алмайды», ал рус жазыўшысы М.Е.Салтыков Щедрин (1826-1889) Ұатан хәққында: «Ең әҳмийетлиси, Ұатанға муҳаббатың, муҳаббатың хәм және муҳаббатың! Усы муҳаббат саған сондай күшқуўат береди, қалған хәмме нәрсениң шешимин аңсат таба аласаң» деген еди. Ұатансүйиўшилик белгили бир халықтың өзине тән болған миллий өзиншелиги емес, барлық халықлардың ең хасыл перзентлерине тән болған, улыўма инсаний қәдириятлардың бири есапланады. Әдебияттаньўдың туңғыш мийнети болған Аристотельдиң (б.э.ш.384-322)

«Поэтика» мийнетинде тилге алынған Гомердиң (б.э.ш. IX-VIII әсирлер) «Илиада» (Троя) хәм «Одиссея» сыяқлы дәстанларында Ұатан ушын ислениўи керек болған ең уллы хызметлер инсаниятқа мәлим болған дәслепки көркем сөз үлгилеринде көркем баян етиледи.

Ҳиндлердиң «Махабхарата» (б.э.ш. IX әсир) хәм «Рамаяна» (б.э.ш. VII-VI әсирлер) дәстанларында, қырғызлардың «Манас» дәстанында, түркменлердиң «Гөрүғлы» дәстанында, қарақалпақ халқының «Алпамыс», «Қырқ қыз», «Ер Шора» хәм басқа да халықлардың фольклорлық дөретпелериниң баслы темасы Ана Ұатан пәраўанлығы хәм оның тынышлығы мазмунына қурылған. Көркем шығарманың баслы темасы болған Ұатансүйиўшилик идеялары бүгин пайда болған түсиниклерден емес.

Инсаният цивилизациясы басланған алғашқы дәўирлерден-ақ бул темада арналған шығармалар мың сан. Бизиң заманымыз көркем сөз дүньясының да гөнермес темаларының бири Ұатан екенлиги хәр бир халықтың дөретиўшилери мысалында көриўимиз мүмкин.

Теодор Драйзер (Америка), Луи Арагон (Франция), Генрих Манн (Германия), Рабиндранат Тагор (Хиндстан), М.Горький, М.Шолохов (Россия), Ш.Айтматов (Қырғызстан) М.Әуезов (Қазақстан), А.Қадирий (Өзбекстан), И.Юсупов, Т.Қайыпбергенов (Қарақалпақстан) сыяқлы жазыушы-шайырлар Ыатан темасына жаңаша жантасыулар ислеп, «ески» мазмунды жаңа формалар менен байытады хэм жүректен шыққан кеширмелерин Ыатан туйғысына бағышлайды. Хәзирги қарақалпақ поэзиясында шайырлар дәреткен лирикалық шығармаларында лирикалық қахарманның Ыатан ҳаққында гә сүйсинип, гә күйинип, гә налынып атырғанлығын көриуимиз мүмкин. Хәзирги қарақалпақ поэзиясының раўажланыуына елеули үлес қосып киятырған шайырлардың бири Оразбай Сәтбаев (1955) болып табылады. Шайырдың «Дәслепки қар» (1988), «Ай сығалайды» (1992), «Дөңбекшиген дүньясаң» (1995), «Тырнарлар» (1997) атлы поэзиялық топаламлары басылып шықты. Дүнья жүзилик әдебий мийрасларынан «Европа хэм океания» халық ертеклерин қарақалпақ тилине аударды. Шайырдың тууылған жер хэм ел-журт ҳаққындағы қосықларын оқып қарағанымызда оның Ыатанды жырлаудың дәстүрий формаларынан өзгешерек жол таңлағанлығын көремиз. Мәселен, «Қаракеңлик» қосығында Ыатанның, елдің гөззаллығын, тилге қонымлы тәрәплерин мақтау етип толып таспайды керисинше, елинің алға қарай раўажланыуға қәдем қоймай өзгериссиз жасап атырғанлығына ишлей қыйналады.

Өмир жолы белес-белес,
Айт, нелерди көз көрмейди,
Хәмме нәрсе өзгерсе де,
Қарақалпақ өзгермейди.

Қанша аўыр келседағы,
Тәрезде баха тасы,
Лекин, ҳасла өзгермейди,
Қарақалпақтың ўахаҳасы.

Тарлық ийти қаўсадағы,
Бул елатта бәри кеңлик,
Басына тас жаўсадағы,
Өзгермейди қаракеңлик [1.13].

Қосықты оқыушы бир оқығанда шайырдың өз елин мақтап атырғанға уқсатады. Солай, қабыл етилиуи де мүмкин. Бирақ шайырдың ишки кеширмесине тереңирек үңилетуғын болсақ, ол халқының өзгермеслигинен кеули толып, разы болып атырғанға уқсамайды. «Өмир жолы белес-белес, \\ Айт, нелерди көз көрмейди» – шайыр қарақалпақ халқының

тарийхына штрих таслаған сыяқлы оның өтмиште көп қыйыншылық, азап-ақырет шеккенлигин уқтырмақшы болады. Ал, өткенде алған қәтеликлеринен сабақ шығармай өзгермегенлигине налынады. «Тарлық ийти қаўсадағы, \\ Бул елатта бәри кеңлик, \\ Басына тас жаўсадағы, \\ Өзгермейди қаракеңлик».

Шайырдың қосық қатарларын оқып ирониялық мазмун бар екенлигин сезиу мүмкин. Жоқшылық басларына тас жаўып атырса да қарақалпақ халқының өзгермес жигерин шайыр мақтап турғанға уқсайды да, бирақ бул кеуилсиз жағдайларды болдырмай, алдын алыуды ойламаған халықтан наразы екенлигин аңлау мүмкин. Шайыр елдің тиришилеу болыуын, мийнет етиу арқалы жақсы минез-кулыкқа ийе болыуға, өзгериуге шақырып атырғандай көринеди. «Ол (О.Сәтбаев–С.Ф.) турмыстағы кишкене бөлекшелерден-ақ үлкен социал-жәмийетлик жуўмақлар шығарып, оқыушыларға терең ой салыуға, усы арқалы ҳақыйқатлық, ҳадаллық, жоқары адамгершилик, меҳир-мухаббат идеяларын алға сүриуге умтылады» [2.142-143].

Шайырдың «Тырнарлар» қосығында сөз мәниси аўыстырылмастан, туурыдан-тууры Елинин Арал теңизи себепли аўыр ҳәсиретке түсип атырғанлығын жырлайды. Шайыр ишки кеширмелерин бериуде қосыққа сондай ишки форма таңлайды ол тәбият хәдийсеси ҳаққындағы кеширмени тәбият ағзасы тырнарларды көркем деталь сыпатында пайдаланып, олар менен руўхый сәубет қурады. Жанландыруу арқалы шайыр тырнарлар менен Аралдың қурып питиуи ҳаққындағы дебдиулерин бөлиседи.

Тыррыу-тыррыу тырнарлар,
Тыррыуласқан тырнарлар,
Әмиу жетип Аралға,
Қашан толар жылғалар?

Тыррыу-тыррыу тырнарлар,
Тыррыуласқан тырнарлар,
Аралымыз көз жумса,
Барлық нәрсе қум қабар.

Шайыр бул қосығында тек ғана Арал машқаласын көтерип қоймастан, теңиздің қуруу апатшылығы елге де аўыр ақыбетлердің алып келиуинен қайғыға түседи. Лирикалық қахарман тырнарлардың елден кетиуин жақсылыққа жорымайды.

Айтып кетип тырнарлар,
Бул журт қашан нурланар?
Сизлер узап кеткенде,
Кеулимизде муң қалар.

Тыррыў-тыррыў тырналар,
Тыррыўласқан тырналар,
«SOS! Тез жәрдем!» дабылын,
Биз болмасак ким қағар? [3.5]

Шайыр Арал машқаласын тек ғана қарақалпақ халқының машқаласы деп қарамайды. Бул дүнья жәмийетиниң тәбийий апаты екенлигин, оның аўыр ақыбетлерин сапластырыў хәм алдын алыў зәрүрлиги пүткил инсанияттың алдындағы машқалалардың бири екенлигин уқтырады. Сонлықтан халықаралық «Жәрдем сораў» сөзи болған «SOS» [4] термининен өз қосығында пайдаланады. SOS Морзе кодындағы айрықша жағдай сигналы болып табылады.

Тырнарларға мүрәжәет етиў, оның менен Ана тәбияттың жоғалтыўлары ҳаққында сәўбет қурыў, олардың ел ишинде жасаўы елдиң берекети деп билиў шайыр И.Юсуповтың «Тырнарлар» қосығында да ушыратамыз.

Әл ҳаўада қанатларын талдырып,
Жат мәнзилге сапар шеккен тырналар,
Айралық дәртинде бизде қалдырып,
Шадлығымды алып кеткен тырналар.

Таңларым оянбас толқын сестинен,
Қайлардан аларман ондай күшти мен?
Дузлы шаңғыт көмген көллер үстинен,
Бул жағысқа түспей барар тырналар [5.197].

Арал апатшылығы арқалы елдиң басына түсетуғын ақыбетлер еки шайырдың да тынышын алады. Елге берекет дарытқан Аралдың қурыўы пүткил еллер ушын аўыр ақыбетлерди алып келиўин ишки кеширмелеринде сезинеди. Олардың қосықларында ишки кеширмелер тәбияты уқсас келеди. Буны қосық дәретиўде шайырлар тәрәпинен таңланған ишки формалардың сәйкес келетуғынлығы менен дәлил-лесек те болады.

Жуўмақлап айтқанда, Ытан, туўылған жер, заман хәм ел-журт ҳаққындағы кеширмелер ески тематикалық бағдарлар болғаны менен ҳәзирги қарақалпақ шайырлары дәретиўши-лигинде жаңа поэтикалық формаларда жаңаша лирикалық кеширмелер тийкарында берилиўи анықланады. Шайырларымыз заман хәм дәўир заңлары шеңберинде туўылған жер хәм туўған ел ҳаққында қәлблеринде пайда болған кеширмелерин ашықшасына, керек жеринде батыллық пенен жырлай алғанлығына гүә боламыз.

Әдебиятлар

1. Сәтбаев О. Ай сығалайды. (Қосықлар хәм поэма). – Нөкис: 1992. – Б. 13.
2. Turdibaev Q. «Ǵa'rezsizlik da'wirindegi qaraqalpaq poeziyası». – No'kis: 2011. – В. 142-143.
3. Сәтбаев О. «Тырнарлар». Қосықлар хәм поэмалар. – Нөкис: 1997. – Б. 5.
4. U.S. Navy, Bureau of Naval Personnel, *Radioman 3 & 2*, NAVPERS 10228-B, Washington, D.C.: U.S.G.P.O., 1957, pp. 135, 177, 402.
5. Юсупов И. «Ытан мухаббети». Қосықлар. – Нөкис: 2016. – Б. 197.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада шоир О.Сатбаевнинг шеърларида ватан ва эл-юрт ҳақидаги кечинмаларнинг берилиш усуллари, ўзига хослиги очиб берилган. О.Сатбаевнинг шеърларидаги лирик қахрамон ватанни ўзгача севади. Шоир ижодида кечинмалар турли ҳил деталлар асосида бадий ифода этилади.

РЕЗЮМЕ. В данной статье в стихах поэта О. Сатбаева раскрываются пути и своеобразие переживаний о родине и стране. Лирический герой стихов О. Сатбаева любит свою Родину. В творчестве поэта переживания художественно выражены на основе различных деталей.

SUMMARY. In this article, in the poems of the poet O. Satbaev, the ways and originality of feelings about the homeland and country are revealed. The lyrical hero of O. Satbaev's poems loves his Motherland. In the poet's work, experiences are artistically expressed on the basis of various details.